

Sulh Dalam Perundangan Islam: Analisis Literatur Utama

HADENAN TOWPEK ^{1, a}, dan AHMAD SHAH AFFANDIE ^{2, b}

¹Akademi Pengajian Islam Kontemporari, UiTM Cawangan Sarawak, Malaysia

²Akademi Pengajian Islam Kontemporari, UiTM Cawangan Sarawak, Malaysia

^ahadenan298@uitm.edu.my, ^bmatsah1980@gmail.com

Abstract

Nowadays Sulh is one of the methods of Alternative Dispute Resolution (ADR) which is much appreciated in Malaysia, especially in the Syariah Court. Therefore, this article analyses the contract of Sulh with special concern on its definition, concept, theory, approaches, and application in Islamic legislation. The study applies three categories of previous literature sources, namely 8 sources of open literature, 19 sources of notable literature, and 12 official sources from agencies with jurisdiction in Shariah law in Malaysia. The result of this study provides a summary of the main finding which is the method of sulh has been successfully developed based on sources from the Qur'an, al-Sunnah, and the treasures of Islamic jurisprudence.

Keywords: Alternative dispute resolution, Islamic Law, Mediation, Sulh.

1. Pengenalan

Kehidupan di dunia ini sememangnya tidak terlepas daripada sebarang ujian dan cubaan sama ada yang berkaitan hal ehwal kehidupan beragama, bermasyarakat, mendirikan pemerintahan negara, mengurus kesejahteraan dan keamanan dunia serta keharmonian hidup sejagat. Bahkan dalam hal-hal yang kecil, yang rumit, yang halus menyangkut soal-soal jiwa dan spiritual juga terdedah dan terhampar dengan liku-liku ujian dan cubaan. Dalam hal ini, selaku muslim, kita boleh kaitkan dengan peringatan dan petunjuk daripada Allah SWT menerusi firmanNya dalam Surah al-Mulk (67:2), iaitu: yang bermaksudnya:

“Dialah yang mentakdirkan adanya mati dan hidup (kamu) - untuk menguji dan menzahirkan keadaan kamu: siapakah antara kamu yang lebih baik amalnya, dan Ia Maha Kuasa (membalas amal kamu), lagi Maha Pengampun, (bagi orang-orang yang bertaubat).” (Sheikh Abdullah Basmeih, 2002)

Dalam kehidupan bermasyarakat, kita sering kali bahkan tidak sunyi daripada membincangkan mengenai ujian, cubaan, masalah atau dengan apa-apa istilah sekalipun termasuklah istilah konflik ataupun pertikaian. Umpamanya, konflik atau pertikaian difahami sebagai sesuatu yang boleh terjadi kepada individu, kumpulan, organisasi mahupun masyarakat (Foad Sakdan, 2005). Ia juga boleh dirujuk sebagai sesuatu berkaitan krisis rumah tangga khususnya dari aspek punca-punca dan cara untuk mengatasinya menurut perspektif Syariah dan Akta Undang-undang Keluarga Islam (Wilayah Persekutuan). Setiap rumah tangga yang didirikan juga tidak sunyi daripada krisis dan sengketa. Krisis rumah tangga adalah suatu perkara yang sering melanda dalam kehidupan berumah tangga. Oleh itu, sekiranya tidak diselesaikan segera, ia boleh menjejaskan kehidupan berumah tangga bahkan akan mengakibatkan porak poranda dan perceraian. (Haliza A. Shukor *et. al*, 2012). Oleh yang demikian, Islam menerangkan tentang bagaimana cara mengatasinya bagi mengelakkan penyesalan di pihak suami dan isteri. Dalam situasi tersebut penyelesaian pertikaian dapat dilakukan dalam beberapa cara, salah satu alternatif yang lazim digunapakai sebagai jalan untuk merapatkan jurang persengketaan adalah menerusi kaedah sulh atau dikenali juga sebagai pendekatan mediasi. Justeru, berangkat dari situasi tersebut artikel ini mengetengahkan beberapa tinjauan literatur utama yang membahaskan konsep, teori, pendekatan dan amalan dalam pelaksanaan sulh sebagai resolusi alternatif dalam pertikaian rumahtangga.

2. Permasalahan kajian

Sorotan kajian lepas berperanan besar ke arah memandu sesebuah kajian ilmiah. Menurut Kamal Azmi Abd. Rahman *et. al* (2015:53) dalam buku yang bertajuk *Metodologi Penyelidikan: Asas-asas Ilmu Penyelidikan Islam* menghuraikan bahawa sorotan kajian lepas dikenali juga sebagai tinjauan literatur diyakini dapat membantu seseorang penyelidik dalam menentukan sama ada cadangan topik perlu dikaji ataupun tidak; bahkan dapat memudahkan penyelidik dalam membuat keputusan serta meneliti penghasilan skop dan limitasi kajian yang dipilih. Manakala Rusli Ahmad *et. al* (2014:44) dalam buku yang bertajuk *Conducting Research in Social Sciences and Management Studies* menegaskan mengenai kepentingan sorotan kajian sebagaimana berikut: *“Reviewing the literature becomes the most important process in any type of research.”* (Sorotan literatur kajian dianggap sebagai proses paling penting dalam mana-mana jenis penyelidikan). Begitu juga pendapat John W. Creswell dalam bukunya *30 Essential Skills for the Qualitative Researcher* (2016:58) ada menyatakan bahawa: *“The literature review plays an important role in research. One of the main ways the literature review can be used is to share the results of other studies. This provides a frame of references*

for your study and relates your study to the larger dialogue in the literature.” (Tinjauan literatur memainkan peranan penting dalam sebuah penyelidikan. Salah satu cara utamanya di mana tinjauan literatur boleh digunakan untuk berkongsi dapatan-dapatan kajian-kajian lain. Perkara ini menyediakan sebuah kerangka rujukan bagi kajian anda dan dapat menghubungkan-kaitkan kajian anda dengan medan perbincangan mengenai literatur yang lebih.) Perkara ini mengambil inspirasi daripada pesanan Idris Awang dan Rahimin Affandi Abdul Rahim (2006) di bawah artikel bertajuk: “Sorotan kajian lepas: teori dan amalan dalam penyelidikan Islam” dalam Jurnal Fiqh, iaitu: Faedah asas yang akan diperolehi oleh seseorang penyelidik dari *review literature* ini ialah pendedahan terhadap rujukan kerana setiap kajian lepas itu sudah pasti akan menyenaraikan rujukan yang telah digunakan sepanjang pengkajian yang telah dilakukan. (hal. 136) Dalam konteks artikel ini, garapan tinjauan kajian lepas dibahagikan pada sumber yang bersifat umum dan khusus. Sumber yang bersifat umum merujuk kepada tulisan yang hanya mengupas tema kajian secara umum, manakala sumber yang bersifat khusus adalah tulisan yang mengupas tema kajian secara spesifik. Selain itu, dibincangkan juga sumber rasmi dari agensi-agensi yang berbidangkuasa dalam perkara sulh.

3. Persoalan dan Objektif

Artikel ini secara amnya adalah merupakan suatu penyelidikan ilmiah yang cuba meneliti, merungkai dan menganalisis apakah perbincangan ilmu Islam yang mencakupi konsep, amalan dan pendekatan mengenai sulh sebagai salah satu pendekatan dalam resolusi penyelesaian alternatif.

Bertitik tolak daripada persoalan utama ini, artikel ini secara khusus mengenalpasti konsep, amalan dan pendekatan mengenai sulh sebagai salah satu pendekatan dalam resolusi penyelesaian alternatif, termasuklah amalan yang dilaksanakan di Jabatan Kehakiman Syariah Sarawak.

4. Dapatan dan Perbincangan

Bahagian ini dibahagikan kepada tiga perbincangan utama iaitu mengenai sumber literatur tema kajian yang bersifat umum dan bersifat khusus serta sumber, serta sumber rasmi tema kajian.

4a. Sumber tema kajian bersifat umum

Antara kajian yang bersifat umum berkaitan dengan isu-isu perkahwinan dan perceraian boleh diterangkan dan diuraikan sebagaimana berikut:

Kajian kumpulan penyelidik yang terdiri daripada Haliza A. Shukor, Hasnizam Hashim, dan Intan Nadia Ghulam Khan (2012) telah menjalankan kajian dengan tajuk: “Krisis rumah tangga: punca-punca dan cara untuk mengatasinya menurut perspektif Syariah dan Akta Undang-undang Keluarga Islam (Wilayah Persekutuan) 1984”. Dalam artikel ini dijelaskan peranan institusi perkahwinan sebagai memelihara nasab, membina akhlak mulia, berkongsi rasa suka-duka, pemangkin meningkatkan potensi diri, dan sebagai asas pembinaan masyarakat. Namun, setiap rumah tangga yang didirikan tidak sunyi daripada krisis dan sengketa. Hal ini boleh berlaku boleh jadi berpunca daripada *nushuz* dan *shiqq*. Ia membawa timbulnya punca-punca krisis rumah tangga yang boleh dikategorikan kepada dua, iaitu faktor dalaman dan faktor luaran. Sehubungan itu, kumpulan penyelidik ini mengemukakan tiga peringkat penyelesaian. Peringkat pertama berbentuk pencegahan sebelum berlakunya krisis rumah tangga timbul. Umpamanya membekalkan pasangan dengan ilmu dan kemahiran pengurusan rumah tangga melalui Kursus Pra Perkahwinan dan diterap dalam Khutbah Nikah. Manakala peringkat kedua adalah berbentuk penyelesaian krisis rumah tangga bertumpu pada kaedah rawatan untuk memperbaiki keadaan rumah tangga yang sudah mula rosak dengan cara memberi nasihat dan peringatan terhadap hak-hak dan tanggungjawab suami isteri yang mungkin telah dilupakan. Kaedah pemuluan tempat tidur juga bertindak sebagai simbolik teguran kepada pasangan. Seterusnya barulah menggunakan khidmat orang tengah bagi mencari jalan penyelesaian. Jika gagal, barulah dirujuk kepada Pejabat Qadi dan Pegawai Kaunselor bagi memahami status masalah rumah tangga bagi pasangan yang berkrisis ini. Di sinilah timbulnya elemen sulh bagi mempertemukan pihak-pihak yang terlibat dalam satu pertikaian bagi mencapai perdamaian. Seterusnya adalah peringkat ketiga iaitu perceraian sebagai jalan terakhir penyelesaian setelah pelbagai ikhtiar gagal dibuat untuk mengatasi krisis tersebut.

Raihanah Azahari (2006) dalam tulisannya bertajuk: “Modifikasi teori sulh dalam fiqh klasik berasaskan data-data kajian terbaru”, menekankan kepentingan menganalisa teori-teori sulh dalam kitab fiqh klasik untuk dilihat semula untuk memastikan kesesuaiannya dalam konteks semasa. Walaupun pada dasarnya fuqaha telah membahagikan sulh dalam beberapa kategori, tetapi perbincangan tentang perkara tersebut tidak kerap ditimbulkan secara khusus. Artikel ini mengemukakan lima cadangan. Pertama, memperluaskan teori sulh silam yang terbatas kepada skop transaksi kehartaan sahaja. Kedua, menyediakan *blueprint* lengkap konsep sulh ala Malaysia serta dilaksanakan penguatkuasannya dalam perundangan Islam di Malaysia. Ketiga, menetapkan setiap kaedah atau tatacara sulh

memenuhi syarat asas sulh sebagaimana ditetapkan oleh fuqaha silam. Keempat, menetapkan kaedah sulh dibangunkan berasaskan budaya Melayu semasa. Kelima, menerima pakai kaedah peminjaman terpilih sumber-sumber lain dalam memantapkan tatacara sulh. Tulisan ini masih bersifat tulisan umum yang membuka peluang dan potensi untuk dikembangkan khususnya pada aspek aplikasi sulh di Negeri Sarawak.

Selanjutnya, tulisan Sheikh Ghazali bin Haji Abdul Rahman (2000), dengan tajuk: “Sulh dalam perundangan Islam”, mengupas konsep sulh dari sudut perundangan Islam di mana penulis menegaskan bahawa sulh yang dibuat dengan keredaan dan tolak ansur antara kedua-dua pihak dalam pertikaian akan mencapai keadilan yang kadang-kadang tidak diperoleh melalui perbicaraan dan hukuman mahkamah. Dalam tulisan ini menjelaskan tiga bahagian sulh iaitu sulh ikrar, sulh engkar dan sulh diam. Sulh ikrar ialah apabila seseorang mendakwa ke atas orang lain berhubung hutang sesuatu manfaat. Justeru pihak yang kena tuntutan mengakui dengan dakwaan itu dan kedua-duanya bersulh. Sulh engkar ialah apabila seseorang mendakwa hak ke atas orang lain berhubung sesuatu benda atau wang atau apa-apa manfaat maka pihak yang didakwa engkar atau menolak atau tidak bersetuju terhadap dakwaan tersebut. Kemudian kedua-duanya bersulh dengan separuh daripada haknya didakwa. Sulh diam pula ialah apabila seseorang mendakwa ke atas seorang yang lain tentang sesuatu benda, wang atau manfaat. Justeru itu, pihak yang didakwa diam dan tidak menjawab sama ada dengan mengakui atau menafikannya. Kemudian, kedua-dua bersulh dan ia adalah harus menurut pandangan jumhur ulama dan tidak harus menurut pendapat ulama Syafie. Rumusan awalnya, tulisan ini membahaskan empat rukun sulh yang terdiri daripada pihak-pihak yang berakad, ijab kabul, isu asas pertikaian dan denda sulh.

Begitu juga tulisan Mohammed Abu Nilmer (2000-2001) dengan tajuk: “*A framework for nonviolence and peace building in Islam*”, yang merumuskan lima (5) prinsip perdamaian (sulh) yang dibangunkan oleh Islam melalui al-Quran dan sunnah. Pertama, mewujudkan keadilan sebagai suatu kewajiban. Kedua, memperkukuhkan sosial seiring dengan konsep *ihsan* dan *khair* (berbuat baik) dalam ajaran Islam. Ketiga, mengangkat kesejagatan dan martabat kemanusiaan berdasarkan prinsip Islam. Keempat, layanan kesamaan pada setiap orang. Kelima, mendamaikan pihak yang bertikai. Di sini peranan pihak ketiga amatlah penting dalam mendamaikan melalui komunikasi yang efektif, merenggangkan tekanan serta membaiki silaturahmi. Rumusannya, tulisan ini masih lagi bersifat umum dan membuka ruang dan potensi untuk dikembangkan lagi. Seterusnya, tulisan Norjihan Ab Aziz dan Nasima Hussin (2016) dengan tajuk: “*Application of mediation in Islamic criminal law*”, membincangkan pelaksanaan sulh dalam kesalahan Hudud, Qisas dan Takzir. Dalam aspek pertama mengenai sulh dalam Hudud, ia dibahagikan kepada (a) Sulh dalam kes Qazaf. Menurut Imam Shafie, Imam Malik dan Imam Ahmad Bin Hanbal, mangsa boleh memaafkan pihak yang melakukan tuduhan ke atasnya dan tidak mahu meneruskan aduan ke mahkamah, maka hukuman hudud tidak akan dikenakan; (b) Sulh dalam kes *sariqah* (curi). Sulh dibolehkan berdasarkan riwayat Safwan Ibn Umayyah memaafkan dan menghadihkan barang miliknya kepada pihak pencuri. Namun ia hanya dibolehkan sebelum tindakan undang-undang diambil; dan (c) Sulh dalam kes *hirabah* (rompak). Dalam kes yang melibatkan kematian, waris mangsa mempunyai pilihan sama ada menuntut qisas atau memaafkan dan menuntut ganti rugi. Manakala aspek kedua pula mengaitkan sulh dalam Qisas dan Diyat. Aspek ini meninjau dalam dua perkara. Perkara pertama sulh dalam kes pembunuhan. Menurut Imam Malik waris boleh memaafkan tanpa menuntut ganti rugi atau tidak, namun pemerintah tetap berhak menjatuhkan hukuman maksimum ke hukuman minimum. Manakala Imam Shafie, Imam Ahmad dan Imam Abu Hanifah berpendapat jika waris memaafkan sudah memadai. Manakala perkara kedua pula sulh dalam kes yang melibatkan kecederaan. Dalam hal ini mangsa mempunyai dua pilihan sama ada menuntut qisas atau memaafkan dan menerima ganti rugi melalui proses sulh.

Selanjutnya aspek ketiga adalah berkaitan sulh dalam Takzir. Dalam aspek ketiga ini, ia adalah kes yang melibatkan kepentingan awam, pemerintah berhak memaafkan dan meringankan hukuman kepada pesalah manakala dalam kes yang berkaitan hak individu, keringanan hukuman bergantung pada kerelaan si mangsa untuk memaafkan pesalah. Secara umumnya tulisan Norjihan dan Nasima ini lebih menjuruskan kepada aplikasi undang-undang jenayah syariah. Untuk itu ia tidak menyentuh tentang undang-undang keluarga Islam. Sementara tulisan Aseel Ramahi (2008) dengan tajuk: “*Sulh: A crucial part of Islamic arbitration*”, menumpukan perhatian pada perbezaan antara proses penyelesaian konflik antara masyarakat timur tengah (Islam) dan barat (bukan Islam). Dalam masyarakat timur tengah, selain dihormati, pihak yang menjadi orang tengah dalam proses sulh biasanya merupakan seorang yang bukan sahaja arif dalam ilmu agama malah juga arif dalam adat kebiasaan masyarakat yang membolehkan proses sulh berjalan dengan berkesan. Sedangkan di barat lebih berdasarkan latihan profesional, kelayakan akademik dan pengalaman yang lebih menumpukan perhatian pada proses penyelesaian dan tidak terlibat secara emosional. Ini disebabkan landskap budaya yang berbeza. Barat dengan cara hidup yang sekular manakala timur tengah masih terikat dengan dogma agama dan tradisi masyarakat. Selain itu penyelesaian konflik di barat lebih mengutamakan kepentingan dan kepuasan individu yang bertikai. Sedangkan di timur tengah lebih bertujuan menjaga hubungan kekeluargaan dan persaudaraan di samping menjamin keharmonian dalam sesebuah komuniti.

Dengan momentum yang sama juga, perbincangan dan perbincangan mengenai sulh juga turut diketengahkan oleh Nur Khalidah Dahlan, Mohd. Rizal Palil, Mohamad Abdul Hamid dan Noor Inayah Yaakub (2017) melalui kajian mereka yang bertajuk “Kaedah penyelesaian pertikaian alternatif dari sudut Syariah di Malaysia”. Kumpulan penyelidik ini berpendapat bahawa pertelingkahan dalam keluarga atau dalam perkahwinan adalah suatu perkara yang biasa dalam kehidupan seharian. Bahkan sering kali konflik atau pertikaian yang berlaku adalah berpunca daripada pihak-pihak yang terlibat hendak mencuba mempertahankan hak mereka dengan niat untuk menjaga kepentingan masing-masing. Hasilnya terdapat dua bentuk penyelesaian telah dicipta bagi menyelesaikan konflik atau pertikaian tersebut; iaitu proses perbicaraan di mahkamah dan kaedah penyelesaian pertikaian alternatif. Dalam hal ini, kaedah penyelesaian pertikaian alternatif (PPA) merujuk kepada kaedah-kaedah yang boleh digunakan oleh pihak-pihak yang terlibat untuk menyelesaikan pertikaian mereka tanpa perlu prosiding mahkamah. Kaedah PPA ini terdiri daripada kaedah *arbitration* (timbang tara / tahkim), *mediation* (pengantaraan), *conciliation* (perdamaian), kepakaran pakar dan sulh (perbincangan, pengantaraan/ perdamaian). Kaedah PPA ini merupakan salah satu langkah yang efektif dalam menyelesaikan pertikaian. Ini kerana konsep utama yang diterapkan adalah memenuhi keperluan semua pihak sejajar dengan matlamat yang diaplikasikan oleh kaedah ini. Kaedah PPA ini dianggap sebagai satu pendekatan yang boleh mengurangkan masa dan kos perbelanjaan untuk mencapai satu penyelesaian. Kumpulan penyelidik ini juga merumuskan bahawa kaedah PPA ini semakin menjadi pilihan bagi pihak-pihak yang bertelingkah sama ada dalam urusan peribadi mahupun urusan rasmi, untuk mendapatkan penyelesaian. Kaedah ini mengamalkan prosedur yang fleksibel, kepakaran kreatif dalam bidang yang tertentu dan suasana yang lebih harmoni di mana pihak-pihak yang terlibat dapat menyertai secara langsung dalam mencapai penyelesaian bersama.

Begitu juga dengan artikel tulisan Said Bouheraoua (2008) yang bertajuk: “*Foundation of mediation in Islamic law and its contemporary application.*” Dalam artikel ini penulis mengakui bahawa penyelesaian secara perundangan berhadapan dengan kos-kos kewangan, memakan masa yang panjang dan kadang-kadang terbuka kepada umum. Justeru itu penulis berkecenderungan untuk mengangkat kaedah mediasi sebagai jalan penyelesaian yang lebih mudah. Dalam artikel ini, penulis menganalisis kaedah mediasi berdasarkan daripada sumber al-Quran dan Sunnah, sebagai asas-asas bentuk pemikiran, pelaksanaan dan perundangan dalam aplikasi mediasi. Selanjutnya, artikel ini juga menganalisis pendekatan kontemporari dalam aplikasi mediasi. Sungguhpun zaman berubah dan keadaan persekitaran juga turut tidak sama, namun asas sumber mediasai dalam khazanah fiqh Islam adalah masih kekal dirujuk dan digunakan. Sebagai rumusan awal, rangkuman lima sumber tulisan oleh Haliza A. Shukor *et. al*, Raihanah Azahari, Sheikh Ghazali bin Haji Abdul Rahman, Mohammed Abu Nilmer, Norjihan Ab Aziz & Nasima Hussin, Aseel Ramahi, Nur Khalidah Dahlan *et. al* dan Said Bouheraoua jelas menunjukkan perbincangan dan perbincangan dilakukan secara umum sama ada menyentuh mengenai teori, konsep, idea dan kerangka teori yang berhubung mengenai sulh. Rangkuman tulisan ini penting bagi menyediakan asas-asas teori kajian mengenai sulh dalam perundangan Islam.

4b. Sumber Tema Kajian Secara Khusus

Manakala tinjauan yang bersifat khusus mengenai sulh adalah seperti berikut:

Tulisan Raihanah Azahari (2004) dengan tajuk: “Kaedah menyelesaikan pertikaian keluarga dalam masyarakat Melayu zaman pra dan pasca kolonial”. Tulisan ini membahagikan transisi kaedah penyelesaian pertikaian dalam masyarakat Melayu kepada tiga fasa. Fasa pertama adalah pra penjajahan, iaitu ketika pemerintahan Kesultanan Melayu Melaka hingga penguasaan Inggeris di Tanah Melayu pada Tahun 1786. Fasa kedua iaitu ketika penguasaan penjajah Inggeris bagi tempoh 1786 hingga 1957 di mana sistem mahkamah Inggeris menggunakan kaedah perbicaraan undang-undang di mahkamah sama ada untuk membela atau menentang sesuatu kes. Manakala fasa ketiga adalah pasca kemerdekaan Tanah Melayu pada tahun 1957 hingga kini. Pada fasa ketiga ini Majlis Agama Islam atau Jabatan Agama Islam yang berfungsi sebagai institusi rasmi agama memainkan peranan penting dalam pengadilan kes-kes pertikaian. Pada fasa pra penjajahan, kaedah penyelesaian pertikaian seperti mediasi di dalam masyarakat Melayu dilaksanakan berdasarkan prinsip Islam dan adat. Masyarakat pada zaman tersebut lebih memilih untuk menyelesaikan pertikaian secara kekeluargaan dan sebaik mungkin menghindari campur tangan pihak luar. Keutamaan akan diberi kepada ahli keluarga yang paling tua dan berpengalaman sebagai pihak ketiga dalam menyelesaikan pertikaian. Pada masa penjajahan Inggeris mengaplikasikan sistem mahkamah yang bersifat *adversarial*. Pihak penjajah Inggeris berpandangan hanya undang-undang Inggeris sahaja yang diterima pakai. Manakala undang-undang selain undang-undang Inggeris dianggap sebagai primitif dan tidak teratur.

Namun demikian aplikasi undang-undang kekeluargaan Islam masih diteruskan dengan beberapa pindaan kecil seperti termaktub dalam *Mohammedan Marriage Ordinance No.5 1880*. Ia memperuntukkan mandat kepada hakim untuk melaksanakan asas perkahwinan seperti majlis akad nikah, perceraian, dan menyelesaikan masalah rumah tangga seperti *syiqaq* dan penalti berhubungan kesalahan-kesalahan agama. Pada fasa pasca kemerdekaan status Mahkamah

Kadi dari sudut struktur, bidang kuasa dan tugas tidak diubah. Mahkamah kadi tetap melaksanakan proses sulh dalam kes-kes kekeluargaan.

Sementara tulisan Ramizah Wan Muhammad (2005) dengan tajuk: “Sulh sebagai alternatif penyelesaian kes di Mahkamah Syariah” merupakan kupasan tajuk aplikasi sulh secara khusus. Penulis mengemukakan kelebihan-kelebihan sulh sebagai alternatif penyelesaian pertikaian di mahkamah. Antaranya adalah sulh merupakan satu cara terbaik untuk menyelesaikan segala kekusutan dan ketidakseragaman pendapat dengan mengadakan pendapat antara kedua-dua belah pihak seterusnya sampai kata sepakat. Penyelesaian secara sulh adalah digalakkan terutama dalam kes kekeluargaan yang sudah tentunya melibatkan isu-isu sensitif yang berkaitan dengan hak-hak privasi individu. Tulisan Ramizah ini juga menjelaskan bahawa secara relatifnya dari segi masa, sulh dapat menyegerakan kes untuk diselesaikan. Kos juga dapat dijimatkan jika masa untuk menyelesaikan sesuatu kes dapat dipercepat. Selain itu sulh sebagai alternatif penyelesaian pertikaian juga dilihat lebih anjal dan bermanfaat untuk pihak-pihak yang bertikai. Ini kerana jumlah mereka yang terlibat dikurangkan dan yang tinggal hanya kedua-dua pihak yang terlibat tanpa melibatkan hakim, saksi, pendakwa dan sebagainya. Selain itu sulh dapat mengelakkan formaliti dalam perbicaraan. Pihak yang melalui proses sulh bebas dari protokol yang boleh mengganggu keselesaan.

Selain dari kelompok tulisan di atas, tulisan Nora Abdul Hak (2008) juga mempunyai kaitan yang relevan. Tulisan Nora bertajuk: “*Role of conciliatory committee and hakam (arbitrator): The practice and provisions of the Islamic family law in Malaysia*”, menganalisis seksyen 47 (5) – (17) (Perlantikan Jawatankuasa Pendamai) dan seksyen 48 (Timbangtara Oleh Hakam) Akta Undang-Undang Wilayah-Wilayah Persekutuan 1984. Seksyen mengenai Hakam memang sejajar dengan tuntutan al-Quran seperti yang termaktub dalam surah al-Nisa’ ayat 35 mengenai *syiqaq*. Manakala ketentuan mengenai perlantikan Jawatankuasa Pendamai tidak terdapat sebarang nas daripada al-Quran mahupun hadis namun ia sejalan dengan *siyasah syar’iyyah*. Tulisan Nora ini juga menjelaskan bahawa perlantikan Hakam dan Jawatankuasa Pendamai hendaklah daripada ahli keluarga terdekat pihak yang bertikai. Kedua-duanya berperanan mendamaikan berpandukan arahan mahkamah. Mahkamah boleh dengan kuasanya memecat Hakam dan Jawatankuasa Pendamai jika gagal menjalankan fungsi seperti yang dikehendaki oleh mahkamah. Namun adakalanya terdapat pertindihan di antara kedua-dua pihak. Menurut seksyen 47(5) mahkamah akan melantik Jawatankuasa Pendamai sekiranya ada kemungkinan yang munasabah untuk pasangan suami isteri tersebut berdamai manakala menurut seksyen 48 mahkamah akan melantik hakam jika terjadi *syiqaq* di antara pasangan suami isteri tersebut. Dengan itu mahkamah perlu meneliti atau mengkaji sesuatu kes yang dihadapkan kepadanya sebelum memutuskan sama ada untuk memilih Hakam atau Jawatankuasa Pendamai. Namun tiada garis panduan atau kaedah khusus yang dijadikan sebagai panduan mahkamah untuk memutuskan sama ada menggunakan khidmat Hakam atau Jawatankuasa Pendamai.

Dalam kajian oleh Siti Noraini Binti Haji Mohd Ali dan Zulkifli Ali Hasan (2008) dengan tajuk: “Perlaksanaan Sulh dan keberkesanannya di Mahkamah Syariah Selangor”, berdasarkan kajian yang telah dijalankan oleh Jabatan Kehakiman Syariah Malaysia pada tahun 2002, pelaksanaan sulh di Mahkamah Syariah Selangor berhasil mengurangi sebanyak 65 peratus kes. Penyumbang utama kejayaan sulh adalah keterbukaan pihak yang terlibat. Manakala kes yang gagal sebanyak 30 peratus. Antara faktor penyebab kegagalan sulh adalah: Pertama, para pihak terlibat gagal membuat keputusan. Kedua, para pihak terlibat tidak menunjukkan komitmen untuk berdamai. Ketiga, kurang persediaan untuk menyelesaikan pertikaian melalui sulh. Keempat, tiada maklumat daripada para pihak dalam membuat keputusan. Selanjutnya tulisan Hammad Mohamad Dahalan (2014) dengan tajuk: “Pengurusan sulh: peranan, pelaksanaan dan keberkesanannya oleh Pegawai Sulh”, fokus utama tertumpu kepada kronologi perkembangan dan pengurusan sulh di mahkamah syariah, di mana mahkamah syariah telah memperkenalkan kaedah sulh di Malaysia yang mula diperkenalkan pada 2011 di Selangor. Metode ini pada asasnya mengutamakan penyelesaian secara rundingan berbanding perbicaraan di mahkamah yang membebankan pihak-pihak yang bertikai baik dari segi masa mahu pun kos.

Selain itu tulisan Hammad juga menyentuh tentang proses mediasi berteraskan syariah. Pada tahun 2012, terdapat akta mengenai mediasi telah diluluskan untuk memayungi pelaksanaan mediasi. Proses mediasi yang berasaskan syariah dikenali sebagai *al-sulh* atau *al-wisatoh*. Namun demikian, masih tiada badan atau lembaga yang dibentuk khas bertujuan memperkasakan mediasi di Malaysia. Kaedah mediasi atau sulh ini diamalkan di Jabatan Kehakiman Syariah Malaysia (JKSM) dan terbukti mendatangkan hasil yang positif. Antara cabaran dalam melaksanakan proses sulh ialah masyarakat masih belum memahami fungsi sulh. Mereka menganggap Majlis Sulh seperti sesi kaunseling. Padahal pelaksanaan Majlis Sulh adalah berdasarkan Manual Kerja Sulh seperti yang termaktub dalam pekeliling Ketua Hakim Mahkamah Syariah Selangor 1/2002. Seterusnya tulisan Hammad ini juga membincangkan beberapa perbezaan di antara pegawai sulh dan mediator. Perbezaan pertama adalah pegawai sulh menjadikan *maqasid syar’iyyah* sebagai tujuan utama sulh. Perbezaan kedua adalah pegawai sulh memilih kaedah *kaukus* dalam sesi sulh kerana kaedah tersebut dilihat lebih efektif. Perbezaan ketiga adalah pegawai sulh menekankan agar tumpuan diarahkan kepada

bagaimana pihak-pihak yang bertikai boleh mencapai persetujuan bersama bukan mengungkit perkara-perkara lampau. Dengan cara ini para pihak yang terlibat dibimbing untuk memberi fokus pada perkara-perkara yang penting untuk diselesaikan.

Begitu juga tulisan Mohd Fuad Mohd Salleh dan Jamilah Othman (2015) dengan tajuk: “*Peranan pegawai sulh dalam penyelesaian konflik keluarga Islam*” boleh dilihat dengan lebih lanjut. Tulisan Mohd Fuad ini merupakan kajian mengenai penyelesaian di luar mahkamah atau tanpa perbicaraan di hadapan hakim melalui proses sulh di Mahkamah Syariah Selangor. Dalam tempoh kajian iaitu sepanjang Mei hingga Disember tahun 2002, sebanyak 803 kes telah di majukan ke Majlis Sulh. Dari jumlah tersebut sebanyak 492 kes (61.7 peratus) berjaya diselesaikan, 235 kes (29.26 peratus) dibawa ke mahkamah, sedangkan 76 kes (9.46 peratus) sedang melalui proses sulh. Hasil kajian mendapati prinsip yang menjadi asas pelaksanaan sulh oleh Pegawai Sulh adalah pertama, sulh hendaklah selari dengan hukum syarak dan undang-undang, dan kedua, penyelesaian adalah berdasarkan kata sepakat dari kedua-dua pihak. Selain itu tulisan Mohd Fuad dan Jamilah ini juga mengemukakan beberapa perbezaan antara proses mediasi barat dan sulh. Pertama, prinsip agama adalah tunjang utama sulh dalam Islam. Ia berbeza dengan mediasi ala barat yang menetapkan prinsip agama. Kedua, sulh menggunakan kaedah kaukus yang membuka lebih banyak ruang kepada Pegawai sulh yang mengendalikan sesi untuk mengetahui dengan lebih dalam masalah yang dialami oleh pihak-pihak yang bertikai sebelum memberi jalan penyelesaian yang terbaik. Sedangkan kaedah ini tidak diamalkan dalam sesi mediasi di mana pihak-pihak yang bertikai hadir serentak dalam satu sesi yang sama. Dalam tulisan Mohd Fuad dan Jamilah ini juga beliau mencadangkan satu konsep baharu dalam proses penyelesaian konflik dikenali sebagai mediasi kaunseling yakni penerapan unsur kaunseling dalam sesi kaukus. Dalam konsep tersebut pihak yang menjadi juru damai di antara pihak-pihak yang bertikai bertindak selaku mediator sekaligus kaunselor.

Selanjutnya dalam tulisan Raihanah Abdullah (2009) mengemukakan tajuk: “*Penangguhan kes di Mahkamah Syariah: cabaran dan penyelesaian*”. Tulisan Raihanah ini mengupas mengenai isu yang menjadi sorotan media iaitu tunggakan kes dalam jumlah yang banyak di Mahkamah Syariah yang mendatangkan impak negatif terutamanya kepada kaum wanita sebagai pihak yang sering berperkara di Mahkamah Syariah. Beliau mendapati antara punca penangguhan kes-kes di mahkamah disebabkan jumlah kes yang didaftar dan jumlah hakim yang ditugaskan untuk mengendalikan kes tersebut adalah tidak seimbang. Untuk menangani masalah ini Jabatan Kehakiman Syariah Malaysia mengambil beberapa langkah inisiatif seperti melantik Pegawai Syariah Gred L bertindak menjadi hakim untuk menampung kekurangan hakim di mahkamah yang memerlukan. Sulh sebagai alternatif penyelesaian pertikaian juga diperkenalkan di Mahkamah Syariah. Bermula 1 Mei 2002 Kaedah Sulh telah diperkenalkan di Jabatan Kehakiman Negeri Selangor. Pelaksanaan sulh dapat mempercepatkan penyelesaian kes-kes tertangguh kerana pihak-pihak yang bertikai tidak perlu melalui proses perbicaraan sebaliknya hanya ke majlis sulh untuk mencapai kesepakatan yang kemudiannya akan diendorseskan di mahkamah. Kaedah ini dilihat sebagai mekanisme yang berkesan dalam mengurangi lambakan kes-kes tertunggak di mahkamah.

Sementara Hanis Wahed (2015) dengan tulisan bertajuk: “*Sulh: Its application in Malaysia*” juga masih berada pada momentum yang sama. Tulisan Hanis ini mengenai pelaksanaan sulh di Malaysia. Penulis menyentuh sedikit sebanyak sejarah sulh di Malaysia sejak Kesultanan Melayu Melaka. Rujukan utama adalah Hukum Kanun Melaka “*Malacca Digest*” yang merupakan kompilasi Undang-Undang Islam dalam perkara matrimoni. Proses sulh akan dikendalikan oleh orang tengah/mediator yang terdiri daripada keluarga terdekat, Ketua Kampung, Imam, Ulama atau Qadi Mahkamah Syariah. Pada masa penjajahan undang-undang Inggeris mengambil alih undang-undang Islam di mana undang-undang Islam hanya terbatas pada hal ehwal kekeluargaan dan adat. Setelah kemerdekaan kedudukan Mahkamah Syariah telah dinaik taraf dalam Perlembagaan Persekutuan. Demi menjamin keberkesanan proses sulh Jabatan Kehakiman Syariah Malaysia telah mewujudkan “Manual Kerja Sulh 2002” dan “Kod Etika Pegawai Sulh 2002” sebagai panduan pelaksanaan sulh di Mahkamah Syariah. Penulis mencadangkan proses sulh perlu dimasukkan dalam kurikulum sekolah supaya kesedaran dapat diwujudkan dari awal. Selain itu kursus dan latihan juga perlu bagi mereka yang berminat.

Sementara tulisan Zainul Rijal Abu Bakar (2011) dengan tajuk: “*Sulh in the Malaysian Syariah Court*”, membincangkan jenis-jenis sulh yang diamalkan di Mahkamah Syariah yang terdiri daripada lima jenis. Jenis pertama adalah sulh dalam perkara pembubaran perkahwinan melalui sesi kaunseling, Jawatankuasa Pendamai, Hakim. Jenis kedua adalah sulh melalui Jabatan Bantuan Guaman yang biasanya proses sulh berkaitan tuntutan nafkah, *muta'ah* dan harta sepencarian. Jenis ketiga adalah sulh oleh peguam syarie di mana proses sulh dilaksanakan secara sukarela dan peguam syarie akan berperanan sebagai mediator. Sebarang hasil persetujuan dari proses tersebut akan di bawa ke hadapan hakim untuk diendorseskan sebagai perintah mahkamah. Jenis keempat adalah sesi yang dilaksanakan oleh Pegawai Sulh, iaitu Pegawai Sulh dilantik oleh Mahkamah Syariah yang bertindak berdasarkan Manual Kerja Sulh & Kod Etika Pegawai Sulh. Jenis kelima dan terakhir adalah sulh melalui Bahagian Sokongan Keluarga iaitu Bahagian

Sokongan Keluarga diwujudkan oleh JKSM bertujuan membantu ibu tunggal mendapatkan hak nafkah yang tertunggak bagi diri dan anak-anaknya dari bekas suami. Nafkah akan dibayar terlebih dahulu oleh Bahagian Sokongan Keluarga kemudian satu perintah untuk mendapatkan kembali jumlah tuntutan nafkah akan dikeluarkan ke atas bekas suami.

Seterusnya tulisan Sa'odah Ahmad dan Nora Abdul Hak (2010) dengan tajuk: "*Family mediation and Sulh: An alternative dispute resolution in Malaysia*", berkisar mengenai peranan mediasi keluarga dan sulh dalam menyelesaikan konflik secara damai. Mediasi keluarga (*Family Mediation*) merupakan salah satu alternatif penyelesaian pertikaian yang menjadi pilihan kerana lebih menjimatkan dan kurang melibatkan tekanan emosi kerana penyelesaian tidak melibatkan mahkamah. Dalam konteks Malaysia, Badan Peguam Malaysia mencadangkan agar perkara berkaitan matrimoni dapat diselesaikan melalui kaedah alternatif penyelesaian pertikaian, iaitu mediasi. Pada tahun 2002 Majlis Sulh telah diperkenalkan oleh Mahkamah Syariah Selangor sebagai satu kaedah alternatif penyelesaian pertikaian dalam perkara matrimoni di mana para pihak berperkara akan di perintah ke majlis sulh terlebih dahulu untuk mencapai persetujuan bersama sebelum ke mahkamah. Keberkesanan sulh yang terbukti dapat mempercepatkan penyelesaian kes-kes matrimoni menyebabkan kebanyakan negeri memasukkan sulh dalam Kanun Tatacara Mal Syariah. Sedangkan dalam perkara sivil mediasi keluarga masih di peringkat awal dan perlu diperkasakan.

Bagi tulisan Muhammad Saifullah (2015) dengan tajuk: "Effektitas mediasi dalam penyelesaian perkara perceraian di pengadilan Agama Jawa Tengah", fokus kajian adalah pada pelaksanaan mediasi, ukuran keberkesanan dan respon masyarakat terhadap usaha perdamaian melalui mediasi. Dari segi pelaksanaan, proses mediasi dikendalikan sama ada oleh hakim yang bertauliah sebagai mediator dan hakim yang tidak bertauliah sebagai mediator. Bagi hakim yang bertauliah proses mediasi lebih sistematik berbanding hakim tidak bertauliah. Ini kerana hakim yang bertauliah sebagai mediator lebih terlatih dalam mengenal pasti faktor pertikaian dan mencari penyelesaian yang lebih tepat. Dalam tulisan Muhammad Saifullah ini juga menjelaskan bahawa tahap keberkesanan proses mediasi tidak hanya dilihat dari penarikan kembali keputusan untuk bercerai tetapi juga persetujuan pihak bertikai untuk berpisah secara damai. Manakala kesedaran masyarakat mengenai kewajiban mediasi di mahkamah masih kurang kerana mereka beranggapan mahkamah hanyalah tempat untuk mengesahkan perceraian bukan tempat untuk mendamaikan pasangan yang hendak bercerai. Manakala Nadia Murshida Abd Azzis dan Alias Azhar (2018) turut mengkaji tentang mediasi dengan tajuk: "Pendekatan mediasi dalam tuntutan hadanah: Kajian di Mahkamah Tinggi Syariah Pulau Pinang". Dalam artikel ini, mediasi difahami sebagai salah satu kaedah penyelesaian pertikaian alternatif yang telah diamalkan secara meluas di negara luar bagi isu komersial dan kekeluargaan di samping kaedah-kaedah lain seperti arbitrase dan mediasi-arbitrase. Disiplin perbincangan kaedah mediasi dilihat sesuai untuk diterapkan dalam penyelesaian tuntutan mal di Mahkamah Syariah melalui sidang Majlis Sulh. Majlis Sulh telah dijalankan pada tahun 2001 sehingga kini dengan merujuk kepada Manual Kerja Sulh dan Kaedah Tatacara Sulh Negeri-Negeri.

Perkara yang hampir sama juga diteliti dalam artikel tulisan Hammad Mohamad Dahalan dan Mohamad Azhan Yahya (2016) dengan tajuk: "Perjanjian sulh di antara pihak-pihak bertikai di Mahkamah Syariah sebagai pilihan atau persetujuan yang perlu dipatuhi?". Artikel ini menjelaskan bahawa masyarakat kini sudah beralih arah daripada proses litigasi kepada proses Sulh di Mahkamah Syariah dalam mencapai persetujuan terhadap permasalahan yang mereka hadapi berhubung isu-isu selepas perceraian. Namun terdapat kes-kes yang dibawa ke peringkat Sulh ini dianggap gagal dan seterusnya diperintahkan untuk melalui proses perbicaraan berikutan terdapat salah satu pihak yang tidak melaksanakan persetujuan yang telah dicapai oleh mereka dalam proses Sulh. Kajian Mohd Norman Shah bin Mohd Yaziz (2008) dengan tajuk: *Pelaksanaan sulh dalam penyelesaian sengketa hadhanah (studi kasus di Mahkamah Syariah Wilayah Persekutuan)*, juga boleh dirujuk secara langsung. Kajian ini bertitik tolak daripada penegasan bahawa penyelesaian secara damai atau sulh sangat dianjurkan untuk menghentikan perselisihan. Sehubungan itu, kajian ini mengambil Mahkamah Syariah Wilayah Persekutuan Kuala Lumpur sebagai premis kajian dengan memilih subjek hadhanah sebagai korpus kajian. Dalam kajian ini diterangkan dan diuraikan mengenai sulh daripada perspektif Islam khususnya dari sudut pengertian sulh, landasan hukum sulh, rukun dan syarat sulh serta hikmah pensyariatan sulh. Kajian ini juga menganalisis peranan sulh terhadap penyelesaian perselisihan mengenai hadhanah di Mahkamah Syariah Wilayah Persekutuan Kuala Lumpur. Dapatan kajian mengesyorkan supaya dalam usaha menyelesaikan pertikaian secara adil menurut perundangan Islam, maka Qadi atau hakim hendaklah berusaha menggalakkan pihak-pihak yang bertikai supaya berdamai kerana perdamaian itu akan menghentikan sifat permusuhan dan dendam yang berpanjangan serta menguatkan hubungan antara satu dengan yang lain. Dapatan kajian ini juga menunjukkan Islam sangat menggalakkan perdamaian atau sulh dalam usaha menyelesaikan pertikaian atau menghentikan permusuhan. Sulh dilakukan dengan sukarela, tidak ada paksaan atau tekanan daripada pihak-pihak yang berkepentingan.

Begitu juga kajian yang dijalankan oleh Farah Nur Anggraeni (2013) dengan tajuk: *Tinjauan hukum Islam terhadap praktik mediasi dalam menanggulangi angka perceraian di Pengadilan Agama Wonosbo Tahun 2012*. Kajian ini menjadikan mediasi sebagai tumpuan kajian dengan melihat peranannya dalam proses penyelesaian suatu

persengketaan yang dibantu oleh pihak ketiga melalui suatu perundingan atau pendekatan muafakat antara kedua-dua belah pihak. Kajian ini secara khusus bertujuan untuk menjelaskan bagaimana praktik mediasi dalam mengatasi angka perceraian yang terus meningkat di premis kajian iaitu di Pengadilan Agama Wonosobo. Dapatan kajian menunjukkan bahawa dalam amalan mediasi sesuai dengan konsep hakam dalam perundangan Islam dengan alasan mediator melaporkan kepada Majlis Hakim setelah proses mediasi dinyatakan tidak berhasil. Sementara kajian Abdul Kahar Syarifuddin (2015) dengan tajuk: *Efektivitas mediasi dalam perkara perceraian di Pengadilan Agama Baubau*, juga berkaitan dengan premis perbincangan ini. Kajian Abdul Kahar ini bertujuan mengenalpasti tahap keberkesanan mediasi dalam perkara perceraian di premis kajian iaitu di Pengadilan Agama Baubau. Ia juga meneliti faktor-faktor yang menjadi pendukung dan penghalang keberhasilan proses mediasi di premis kajian. Hasil kajian mendapati bahawa analisis keberkesanan media dalam perkara perceraian di premis kajian ini menunjukkan belum berkesan lagi. Faktor-faktor penyebabnya adalah tingkat kepatuhan masyarakat yang menjalani proses mediasi sangat rendah. Sementara fasiliti dan kemudahan mediasi di premis kajian masih kurang memadai baik dari segi ruang mediasi mahupun fasiliti-fasiliti sokongan di dalamnya. Selain itu, kekurangan hakim yang terlatih dalam mediasi adalah sangat sedikit. Oleh itu, perlunya pihak yang melaksanakan mediasi ini diberi latihan dan kemahiran yang mencukupi supaya objektif mediasi ini lebih mudah untuk dicapai.

Selain itu, kajian oleh Asmidah Ahmad *et. al* (2015), dengan tajuk: “Hak penyertaan kanak-kanak dalam prosiding sulh (mediasi) di Mahkamah Syariah”. Kajian ini menegaskan bahawa dekad yang lepas menyaksikan peningkatan pengiktirafan secara global bahawa kanak-kanak mempunyai hak untuk terlibat dalam hal-hal yang mempengaruhi hidup mereka. Dalam prosiding perundangan keluarga, ia merupakan satu amalan untuk menyerahkan budi bicara kepada hakim bagi menentukan sama ada si anak didengari. Temu-ramah menjadi pendekatan yang paling biasa dilakukan oleh hakim mahkamah keluarga di Malaysia untuk menyelesaikan konflik hak jagaan anak.

Walau bagaimanapun, ramai pengamal undang-undang keluarga percaya bahawa ia boleh menjejaskan kanak-kanak memandangkan para hakim bukan pakar dalam psikologi dan kaunseling anak-kanak. Oleh itu, artikel ini ingin mengkritik keberkesanan prosedur Sulh (mediasi) dalam menyelesaikan pertikaian jagaan (*hadanah*) di mahkamah Syariah. Sekalipun tindakan merujuk kanak-kanak yang terbabit adalah penting, pandangan mereka jarang ditanya mahupun diiktiraf di latar kehakiman. Golongan perundangan dan ibu bapa memberi pengaruh besar sama ada kanak-kanak didengar di mahkamah atau kamar Sulh. Terdapat keperluan untuk kajian lanjut untuk meneroka perspektif profesional perundangan dan ibu bapa terhadap penglibatan kanak-kanak secara aktif dalam membuat keputusan. Maklumat ini boleh digunakan untuk membentuk garis panduan yang membantu profesional dan ibu bapa dalam membantu dan menyokong penyertaan kanak-kanak.

Selanjutnya artikel lain yang berkaitan dengan sulh boleh dirujuk dalam kajian yang dihasilkan oleh Wan Azimin Wan Adnan dan Ahmad Hidayat Buang (2019) yang bertajuk: “Pelaksanaan *Ulu* dalam kes melibatkan tuntutan hartanah orang-orang Islam di Mahkamah Syariah di Malaysia: tinjauan terhadap kajian lepas”. Kajian ini menarik memandangkan ia mengaitkan bidangkuasa Mahkamah Syariah di Malaysia yang terbatas dan terhad kepada penyelesaian terhadap pertikaian dalam hal-hal persendirian dan kekeluargaan orang Islam. Namun apabila ia bersangkut-paut pada keputusan dan menyediakan penghakiman berkaitan dengan hartanah orang Islam, maka kebanyakannya ia akan dipindah dan diletak di bawah bidangkuasa Mahkamah Persekutuan dan Mahkamah Tinggi Sivil. Justeru itu, kajian ini telah dilakukan bagi membincangkan isu-isu berkaitan dengan pelaksanaan sulh di Mahkamah Syariah di Malaysia, khususnya dalam kes-kes yang melibatkan tuntutan hartanah di kalangan orang Islam. Kajian Wan Azimin dan Ahmad Hidayat ini telah mengenalpasti kajian-kajian lepas dan kajian yang berkaitan dengan sulh sebagai salah satu alternatif penyelesaian pertikaian (*alternative disputes resolution*, ADR). ADR ini dipercayai memainkan peranan yang berkesan untuk menamatkan pertikaian dan menyelamatkan masa perbicaraan dalam kamar mahkamah, serta memenuhi keperluan-keperluan pihak-pihak yang bertikai. Kajian Wan Azimin dan Ahmad Hidayat ini mendapati bahawa sudah banyak penyelidik yang telah membuat penyelidikan berkaitan dengan pelaksanaan sulh. Namun ia hanya mencakupi berkaitan hal-hal kekeluargaan Islam; sementara kajian yang mencakupi pertikaian dalam hartanah adalah sangat langka. Justeru, kajian Wan Azimin dan Ahmad Hidayat ini mendapati sulh boleh memainkan peranan penting sebagai resolusi segera berdasarkan asas perundangan yang mantap. Sementelah itu, kajian ini juga mengemukakan beberapa rekomendasi dan cadangan yang wajar dilaksanakan dalam usaha menyelesaikan konflik perundangan dan pentadbiran berkaitan dengan hartanah orang Islam di Malaysia.

Tidak ketinggalan juga sumber rujukan terkini, segar dan informatif karya Majid Rahman dan Azlina Azizan (2021) dengan tajuk: *Di Sebalik Tabir Majlis Syura*, turut menjadi senarai bahan literatur yang wajar dirujuk, diteliti dan diambil pengajaran dan pelan tindakan yang sistematik. Secara umumnya buku yang ditulis secara santai ini membawa *tagline* yang menarik tapi sinis iaitu ‘Benda boleh bincang, buat apa nak gaduh?’. Buku ini dibahagi kepada dua bahagian. Pada bahagian pertama mengandungi enam bab menyentuh berkenaan peristiwa atau kisah yang berlaku di sebalik Majlis Sulh dilaksanakan. Antara perkara disentuh adalah mengenai pertemuan pertama dalam bilik sulh,

kenyataan awal, perbincangan bersama, pertemuan sebelah pihak (kaukus), perundingan bersama dan persetujuan bersama. Seterusnya pada bahagian kedua pula mengandungi 12 bab berkisar secara langsung mengenai majlis sulh, peranan pegawai sulh, etika dalam majlis sulh, hak-hak plaintif dan defenden, kelebihan majlis sulh & mitos dan fakta tentang pegawai sulh, pengendalian diri, ketajaman deria, model dunia pemikiran anda, sistem representasi, corak pemikiran: kesamaan atau perbezaan, *pacing and leading*, dan mengawal emosi. Kandungan perbincangan dan perbahasan dalam buku ini boleh dikembangkan dan dibahaskan dalam kajian lanjutan khususnya dari aspek komunikasi antara pegawai sulh dengan plaintif dan defenden.

Sebagai rumusannya, bahagian ini menunjukkan bahawa kumpulan sumber kajian lepas di atas menyokong kepentingan amalan sulh dalam membantu pengurusan konflik keluarga. Namun, pelaksanaan sulh di Jabatan Kehakiman Syariah Sarawak masih baharu dan tahap kepekaan masyarakat mengenai sulh sebagai alternatif penyelesaian konflik di Mahkamah Syariah masih pada tahap minimum. Masyarakat lebih mengenali mahkamah sebagai tempat untuk menentukan kalah-menang sesuatu perkara atau tuntutan. Oleh sebab itu sekiranya didapati kes yang didaftarkan di Mahkamah termasuk dalam kategori kes yang perlu untuk diselesaikan secara sulh, maka mahkamah akan memerintahkan kes tersebut terlebih dahulu dimajukan ke Majlis Sulh.

4c. Sumber Rasmi Tema Kajian

Seterusnya sumber-sumber literatur yang berpunca dari agensi-agensi rasmi yang berbidangkuasa dalam hal-ehwal perkahwinan dan perceraian khususnya berkaitan dengan penguatkuasaan sulh, boleh dirujuk dalam beberapa sumber sebagaimana berikut:

Sumber rasmi pertama dan utama adalah bersumberkan dari Pekeliling Mahkamah Syariah Sarawak yang dikenali sebagai Arahan Amalan Ketua Hakim Syarie Sarawak, No. 3 Tahun 2002 dengan tajuk: “Pemakaian Sulh”. Arahan Amalan ini dibuat mengambil kira keputusan Mesyuarat Arahan Amalan Mahkamah Syariah seluruh Malaysia Bil. 3 Tahun 2002 pada 7 Mei 2002 di Johor Bahru bersamaan 25 Safar 1423 telah bersetuju dan mengesahkan untuk menerimapakai arahan amalan berhubung semua kes-kes selepas didaftarkan, hendaklah dengan seberapa segera tidak melebihi 21 hari dirujuk kepada Pengerusi Majlis Sulh dengan memanggil pihak-pihak yang terlibat untuk sesi Sulh / penyelesaian damai, sebarang persetujuan yang dicapai hendaklah dicatatkan dan dibacakan semula di hadapan pihak-pihak dan terus dipanjangkan kepada Hakim untuk direkodkan Perintah Persetujuan Bersama. Arahan Amalan No. 3 2002 ini juga menerangkan bagi kes yang gagal di peringkat ini hendaklah terus ditetapkan tarikh perbicaraan setelah semua prosiding kes dipenuhi. Bagi maksud pemakaian sistem Sulh ini ianya tidak terpakai ke atas kes-kes pembubaran perkahwinan dan nasab. Arahan Amalan ini berkuatkuasa mulai 2 Mei 2004.

Lanjutan daripada pihak Jabatan Kehakiman Syariah Sarawak juga mengeluarkan Arahan Amalan Ketua Hakim Syarie Sarawak, No. 4 Tahun 2006 dengan tajuk: “Perintah Perjanjian Persetujuan Sulh”. Arahan Amalan No. 4 2006 ini merupakan mengambil kira keputusan Mesyuarat Arahan Amalan Mahkamah Syariah Seluruh Malaysia Tahun 2006 pada 12hb.-14hb. April, 2006 bersamaan 13hb.-15hb. Rabiul Awwal, 1427H di Shah Alam, Selangor yang telah bersetuju dan mengesahkan untuk menerimapakai arahan amalan bahawa mana-mana perjanjian persetujuan Sulh tidak boleh dilaksanakan atau dikuatkuasakan tanpa terlebih dahulu memperolehi perintah Mahkamah.

Arahan Amalan No. 4 2006 ini menjelaskan bahawa jika kedua-dua pihak telah mencapai persetujuan untuk menyelesaikan tindakan itu, keseluruhan atau sebahagian, Pengerusi Majlis Sulh hendaklah menyediakan draf persetujuan dan mengemukakan kepada pihak-pihak untuk disahkan dan ditandatangani, selepas itu Pengerusi hendaklah menyampaikan draf persetujuan tersebut kepada Mahkamah untuk direkodkan sebagai penghakiman persetujuan. Arahan Amalan ini berkuatkuasa mulai 2 Januari 2007.

Sementara itu, berdasarkan punca kuasa mesyuarat di atas juga, pihak Jabatan Kehakiman Syariah Sarawak turut mengeluarkan Arahan Amalan Ketua Hakim Syarie Sarawak, No. 5, Tahun 2006 dengan tajuk: “Kesan Perjanjian Persetujuan Sulh”. Arahan Amalan No. 5, Tahun 2006 ini secara khusus telah bersetuju dan mengesahkan untuk menerimapakai arahan amalan bahawa kesan perjanjian persetujuan Sulh yang menepati kehendak Hukum Syarak yang telah direkodkan dan disahkan oleh Mahkamah tidak boleh ditarik balik dan tidak boleh dirayu oleh pihak-pihak yang terlibat dengan perjanjian persetujuan tersebut. Susulan daripada Arahan-arahan Amalan di atas, Jabatan Kehakiman Syariah Sarawak juga telah menyediakan poster berkaitan dengan amalan sulh dengan tajuk: “Etika & Peraturan Majlis Sulh”. Kandungan penting poster sulh ini antaranya menjelaskan peraturan dan peranan pihak-pihak yang terlibat dalam Majlis Sulh, iaitu Pegawai Sulh, Plaintif dan Defenden. Dengan adanya panduan dan peraturan ini, dapat memastikan perjalanan sesi Majlis Sulh dapat mencapai objektif-objektif yang disasarkan. Atas sebab itu pihak-pihak disarankan untuk memberi kerjasama dan berusaha sebaik mungkin untuk mencapai penyelesaian secara damai.

Selain itu pihak Jabatan Kehakiman Syariah Sarawak juga telah menyediakan “Derat Manual Kerja Sulh Tatacara Mal Syariah”, sebagai usaha untuk menjelas dan menyeragam prosedur yang perlu diikuti oleh semua Pegawai Sulh dalam mengendalikan Majlis Sulh, sekaligus memenuhi kehendak dan keperluan dalam pelaksanaan Kaedah-Kaedah Tatacara Mal (Sulh), Ordinan Tatacara Mal Syariah (Sarawak) 2001. Derat Manual Kerja Sulh ini mengandungi sepuluh bab, yang terdiri daripada Bab 1 – Permulaan, Bab 2 – Objektif, Bab 3 – Kenyataan Awal (Ta’arruf) Pegawai Sulh, Bab 4 – Pembentangan Awal Pihak Yang Bertikai, Bab 5 – Perbincangan Bersama, Bab 6 – Pertemuan Sebelah Pihak (Kaukus), Bab 7 – Perundingan Bersama, Bab 8 – Penghakiman Berasaskan Persetujuan, Bab 9 – Kes Diserahkan Kembali, dan Bab 10 – Kerahsiaan. Bagi mengukuhkan pelaksanaan dan pemahaman sulh, Jabatan Kehakiman Syariah Sarawak juga telah mengeluarkan Arahan Amalan Ketua Hakim Syarie Sarawak, bilangan no. 1 Tahun 2010 dengan tajuk: “Penentuan Kes Yang Perlu Dirujuk Ke Majlis Sulh Pada Peringkat Pendaftaran Kes”. Arahan Amalan Ketua Hakim Syarie Sarawak No. 1, 2010 ini menjelaskan mengenai keputusan Mesyuarat Arahan Amalan Mahkamah Syariah Bil. 3 Tahun 2011 pada 27 Zulhijjah 1432H bersamaan 23hb. November 2011 telah bersetuju dan mengesahkan bahawa kes-kes yang dinyatakan di bawah ini perlu dirujuk ke Majlis Sulh peringkat pendaftaran kes di Mahkamah Syariah. Ia melibatkan lapan belas jenis kes sebagaimana disenaraikan di bawah:

- 009 - Tuntutan Gantirugi Pertunangan
- 016 - Tuntutan Mut’ah
- 017 - Tuntutan Harta Sepencarian
- 018 - Tuntutan Nafkah Isteri
- 019 - Tuntutan Nafkah Kepada Pihak Tak Upaya
- 020 - Tuntutan Cagaran Nafkah
- 021 - Tuntutan Nafkah ‘Iddah
- 022 - Tuntutan Mengubah Perintah Nafkah
- 023 - Tuntutan Tunggakan Nafkah
- 024 - Tuntutan Nafkah Anak
- 025 - Tuntutan Mengubah Perintah Hak Jagaan Anak / Nafkah Anak
- 026 - Tuntutan Mengubah Perjanjian Hak Jagaan Anak / Nafkah Anak
- 028 - Tuntutan Hadhanah
- 049 - Tuntutan Gantirugi Perkahwinan
- 059 - Tuntutan Hak Tempat Tinggal
- 060 - Tuntutan Perintah Supaya Suami Tinggal Bersama Semula
- 062 - Tuntutan Isteri Kembali Taat
- 063 - Tuntutan Mas Kahwin

Arahan Amalan Ketua Hakim Syarie Sarawak No. 1, 2010 ini turut menerangkan dua kategori kes yang tidak perlu melalui proses sulh iaitu bagi kes-kes *ex-parte* (*interim*) dan kes-kes yang telah melalui proses pengantaraan di Jabatan Bantuan Guaman Malaysia. Arahan ini berkuatkuasa mulai Jun 2012. Seterusnya, bahan rasmi selain dari Negeri Sarawak, penyelidik juga mendapati dan meneliti bahan perundangan Syariah bersumberkan dari Undang-Undang Negeri Terengganu iaitu Enakmen Tatacara Mal Mahkamah Syariah (Terengganu) 2001, yang mengkhususkan kepada tajuk: “Kaedah-Kaedah Tatacara Mal (Sulh) (Terengganu)”. Dokumen rasmi yang mempunyai 47 halaman ini mengandungi nama dan permulaan kuatkuasa, pemakaian, tafsiran, penubuhan Majlis Sulh, permulaan sulh, tempoh sulh, pelanjutan tempoh masa sulh, tatacara bagi sulh, pelaksanaan Majlis Sulh, etika Pegawai Sulh, penamatan atau pemberitahuan Majlis Sulh, penghakiman atas pengakuan atau persetujuan, laporan jika tiada penyelesaian, kerahsiaan, perlindungan dan Pegawai Sulh. Sumber rasmi yang lain boleh dirujuk dalam laman sesawang perundangan Islam di Malaysia umpamanya seperti laman sesawang Portal E-Syariah di bawah kendalian Jabatan Kehakiman Syariah Malaysia. Dalam portal ini dihuraikan panduan dan huraian mengenai sulh dengan tajuk: “*Proses Pengendalian Majlis Sulh di Mahkamah Syariah*”.

Sumber ini menerangkan panduan ringkas ini dikeluarkan bagi menerangkan secara ringkas berkenaan konsep pelaksanaan sulh yang telah diperkenalkan dalam Undang-undang Keluarga Islam di negeri-negeri melalui Kaedah Sulh Mahkamah Syariah. Ia juga menjelaskan pengertian sulh dan kaitannya dengan istilah *mediation* (mediasi) yang diamalkan dalam perundangan sivil. Sumber ini juga menjelaskan istilah sulh berdasarkan sudut perundangan Islam dengan mengaitkan dengan hujah dan dalil sumber al-Quran dan sumber sunnah. Selain itu, sumber ini juga menjelaskan tatacara pelaksanaan sulh di Mahkamah Syariah. Selanjutnya sumber kedua adalah sumber dari Jabatan Kehakiman Syariah Malaysia yang dikenali dengan JKSM. Terdapat sumber JKSM ini mengenai penerangan terhadap proses sulh dalam bentuk risalah kecil (pamplate) dengan tajuk: “Sulh”. Risalah kecil mengenai sulh ini menerangkan asas pelaksanaan sulh berdasarkan sumber al-Quran, kemudian dikaitkan dengan peruntukkan undang-undang Islam di Malaysia sebagaimana dicontohkan di negeri Selangor iaitu melalui seksyen 99 Tatacara Mal Mahkamah Syaria

(Selangor 2003), Kaedah-kaedah Tatacara Mal (Sulh) Selangor 2001 (KTMSS01) dan Enakmen Undang-undang Keluarga Islam Selangor 2003 (UEKIS03). Risalah kecil ini juga menjelaskan serba sedikit mengenai bentuk-bentuk tuntutan dan cara-cara permohonan boleh dibuat melalui proses sulh, umpamanya seperti tuntutan mutaah, nafkah idah, nafkah tertunggak, harta sepencarian, hutang maskahwin dan hal-hal lain yang difikirkan munasabah. Apa yang menarik, risalah kecil ini juga menghuraikan mengenai faktor-faktor yang menyebabkan sulh berjaya. Panduan ini memberi bimbingan dan petunjuk kepada pihak-pihak yang berminat untuk menjayakan dan menyempurnakan proses sulh ini mencapai objektif-objektif sebaik mungkin. Selain itu, dijelaskan juga faktor-faktor yang membawa kepada kegagalan proses sulh. Selain itu diuraikan juga mengenai beberapa terma operational bagi sulh, perundingan (biasa), hakam dan timbangtara/perbicaraan. Risalah kecil ini diakhiri dengan penjelasan mengenai kelebihan-kelebihan sulh. Manakala sumber ketiga pula boleh dirujuk Jabatan Kehakiman Syariah Negeri Sabah yang juga turut menerangkan mengenal sulh dengan tajuk “Pengenalan kepada Sistem Sulh”. Dalam sumber ketiga ini dijelaskan panduan ringkas ini dikeluarkan bagi menerangkan secara ringkas berkenaan konsep pelaksanaan sulh yang telah diperkenalkan dalam Undang-undang Keluarga Islam di negeri-negeri melalui Kaedah Sulh Mahkamah Syariah. Ia juga menerangkan pengertian sulh dan sumber hujah dan dalil berdasarkan perundangan Islam. Ia juga menerangkan jenis terma sulh iaitu Sulh, Perundangan (biasa), Hakam dan Timbang-tara/Perbincangan.

Manakala sumber keempat pula boleh dirujuk Jabatan Kehakiman Syariah Negeri Sembilan yang juga turut menerangkan mengenal sulh dengan tajuk “Sulh”. Berdasarkan sumber ini, diterangkan bahawa Unit Sulh di Jabatan Kehakiman Syariah Negeri Sembilan telah ditubuhkan pada 1 September 2006. Penubuhan unit Sulh ini adalah berdasarkan kepada Seksyen 99 Enakmen Tatacara Mal Mahkamah Syariah (Negeri Sembilan) 2003 yang menyatakan bahawa:

“Pihak-pihak dalam apa-apa prosiding boleh, pada mana-mana peringkat prosiding itu, mengadakan SULH bagi menyelesaikan pertikaian mereka mengikut apa-apa kaedah sebagaimana yang ditetapkan atau, jika tiada kaedah sedemikian mengikut hukum syarak”.

Jabatan Kehakiman Syariah Negeri Sembilan sekarang mempunyai lapan (8) orang pegawai Sulh yang telah ditempatkan di setiap Mahkamah Syariah daerah-daerah di Negeri Sembilan. Setiap Mahkamah Syariah Daerah telah menempatkan seorang Pegawai Sulh untuk membawa kes-kes yang boleh Sulh di daerah tersebut. Selanjutnya sumber ini juga menerangkan serba sedikit mengenai definisi sulh dan pandangan syarak dan dalil perundangan sulh. Selain itu dijelaskan mengenai objektif sulh, umpamanya untuk membantu pihak-pihak menyelesaikan pertikaian mereka melalui perundingan bersama secara damai tanpa perlu hadir ke prosiding perbicaraan di dalam Mahkamah, membantu pihak-pihak menyelesaikan kes mereka dengan cepat dan teratur, membantu Mahkamah mempercepatkan penyelesaian kes, dan membantu mengurangkan kadar kes-kes tertunggak di Mahkamah Syariah. Bagi memudahkan proses pelaksanaan sulh ini, sumber ini menjelaskan beberapa punca kuasa perundangan yang diguna-pakai iaitu Enakmen Tatacara Mal Mahkamah Syariah Negeri Sembilan 2003, Kaedah Tatacara Mal Sulh, Buku Manual Kerja Sulh, dan Arahan Amalan JKSM. Manakala sumber kelima pula boleh dirujuk Jabatan Kehakiman Syariah Negeri Pahang yang juga turut menerangkan mengenal sulh dengan tajuk “Unit Sulh”. Berdasarkan sumber ini, diterangkan bahawa Unit Sulh di Jabatan Kehakiman Syariah Pahang telah ditubuhkan pada tahun 2009, di mana terdapat empat orang Pegawai Sulh telah dilantik bagi mengisi jawatan Pegawai Syariah (LS41). Bagi perkembangan semasa Unit Sulh telah beroperasi di empat lokasi Mahkamah Syariah di Negeri Pahang iaitu di Mahkamah Tinggi Syariah Pahang (Kuantan), Mahkamah Rendah Syariah Kuantan, Mahkamah Rendah Syariah Temerloh, dan Mahkamah Tinggi Syariah Bentong. Sumber ini juga menjelaskan mengenai definisi sulh dan gambaran pelaksanaan sulh di Negeri Pahang. Perkara ini dijelaskan di mana konsep penyelesaian pertikaian di luar Mahkamah semakin hari semakin mendapat sambutan daripada masyarakat. Kaedah Sulh telahpun diperkenalkan dan dilaksanakan di Mahkamah Syariah di Malaysia. Kaedah Sulh telah diperkenalkan di Pahang pada tahun 2009 di mana ia mengutamakan instrumen penyelesaian pertikaian secara perdamaian. Kaedah ini merupakan alternatif kepada kaedah perbicaraan yang kebiasaannya memakan masa yang lama dan melibatkan kos yang tinggi.

Selain Mahkamah Syariah melaksanakan Sulh, Majlis Peguam juga telah lebih dahulu menubuhkan Pusat Mediasi pada tahun 1999. Kaedah Sulh boleh dilaksanakan dalam pelbagai bentuk tetapi bergantung kepada tuntutan atau permohonan yang dibawa oleh pihak bertikai. Ini termasuk rundingcara atau kaunseling rumahtangga, Hakam dan Jawatankuasa Pendamai dalam isu *syiqaq* atau perbalahan dalam masalah rumahtangga dan Majlis Sulh atau Mediasi. Majlis Sulh boleh dihadiri oleh pihak-pihak itu sendiri atau dihadiri sama peguam syarie. Tuntutan atau permohonan yang dibuat mestilah melibatkan hak dan tanggungjawab dalam hal ehwal kekeluargaan Islam di bawah bidang kuasa Mahkamah Syariah. Bagi melaksanakan Kaedah Tatacara Mal (Sulh) Pahang 2001, satu Manual Kerja Sulh telah digubal untuk digunapakai dan dipatuhi oleh semua Pegawai Sulh. Antara objektif manual kerja ini ialah bertujuan untuk memperjelas dan menyeragamkan prosedur yang perlu diikuti oleh semua Pegawai Sulh dalam mengendalikan

Majlis Sulh. Manual Kerja Sulh ini menggariskan proses bermula dengan kenyataan awal Pegawai Sulh atau al-Ta'aruf, pembentangan awal pihak yang bertikai, perbincangan bersama, pertemuan sebelah pihak (*private caucus*), perundingan bersama, penghakiman berasaskan persetujuan dan kes diserahkan kembali. Manual Kerja Sulh juga mengutamakan konsep kerahsiaan bagi menjamin pelaksanaan Sulh dengan lebih berkesan. Majlis Sulh akan dilaksanakan melalui dua cara iaitu secara Marathon atau Berkala. Pelaksanaan Majlis Sulh secara Marathon bermakna ia dilaksanakan hanya dengan sekali panggilan atau perbincangan sahaja bersama pihak-pihak bertikai. Kebiasaannya ia hanya mengambil masa yang singkat dan mampu mempercepatkan kes selesai. Majlis Sulh yang dijalankan secara Berkala atau bertempoh dilaksanakan lebih dari sekali sesi bergantung kepada budi bicara Pegawai Sulh. Tempoh pelaksanaan Majlis Sulh Berkala ini ialah dalam masa 3 bulan dan boleh dilanjutkan dengan membuat permohonan di Mahkamah. Bentuk Majlis Sulh ini mengambil masa yang agak lama dan memerlukan kerjasama dari pihak bertikai untuk hadir pada setiap sesi Majlis Sulh.

Sebagai rumusannya, bahagian ini telah menjelaskan dua belas sumber rasmi agensi yang berkait rapat secara langsung dengan amalan dan proses sulh. Sumber-sumber literatur rasmi menerangkan definisi atau takrifan mengenai sulh dari segi bahasa dan istilah perundangan Islam, seterusnya juga takrifan sulh berdasarkan sumber perundangan Islam yang berkuat-kuasa di negeri-negeri masing-masing. Apa yang jelas, sumber-sumber ini bertujuan untuk memberi panduan dan bimbingan kepada pihak-pihak yang bertikai untuk alternatif yang lebih mudah dan kos masa yang lebih singkat dan boleh menjimatkan kos kewangan.

5. Penutup

Pada keseluruhannya artikel ini telah membahaskan mengenai tinjauan kajian lepas yang dibahagikan kepada dua tema sumber kajian iaitu tema umum dan tema khusus. Sumber kajian lepas dalam tema umum adalah berkisar mengenai perbincangan mengenai konsep dan teori sulh secara umum yang dirumuskan daripada lapan (8) sumber utama. Manakala sumber kajian lepas dalam tema khusus pula berkisar mengenai perincian tajuk sulh khusus dari sudut aplikasi dan maksud pemakaian seksyen mengenai sulh yang boleh dirumuskan daripada lapan belas (8) sumber utama. Seterusnya sumber-sumber literatur yang berpunca dari agensi-agensi rasmi yang berbidangkuasa dalam hal-ehwal perkahwinan dan perceraian khususnya berkaitan dengan penguatkuasaan sulh, boleh dirumuskan kepada enam (6) sumber. Rumusan sumber kajian lepas dalam tiga tema ini boleh diringkaskan dan ditunjukkan dalam rajah 1 di bawah.

Rajah 1: Rumusan Sumber Kajian Lepas Mengenai Sulh

TEMA UMUM	TEMA KHUSUS	SUMBER RASMI
- Haliza A. Shukor <i>et. al</i> (2012) - Raihanah Azahari (2006) - Sheikh Ghazali (2000) - Mohammed Abu Nilmer (2000-2001) - Norjihan & Nasima (2016) - Aseel Ramahi (2008) - Nur Khalidah Dahlan <i>et. al</i> (2017) - Said Bouheraoua (2008)	- Raihanah Azahari (2004) - Ramizah (2005) - Nora Abdul Hak (2008) - Siti Noraini & Zulkifli (2008) - Hammad (2014) - Mohd Fuad & Jamilah (2015) - Raihanah Abdullah (2009) - Hanis Wahed (2015) - Zainul Rijal (2011) - Sa'odah & Nora (2010) - Muhammad Saifullah (2015) - Nadia Murshida & Alias (2018) - Hammad & Mohamad Azhan (2016) - Mohd Norman Shah (2008) - Farah Nur Anggraeni (2013) - Abdul Kahar (2015) A. Ahmad <i>et. al</i> (2015) - Wan Azimin & Ahmad Hidayat (2019) - Majid Rahman & Azlina Azizan (2021)	- Arahan Amalan Ketua Hakim Syarie Sarawak (AAKHSS), No. 3 Tahun 2002 - AAKHSS, No. 4 Tahun 2006 - Arahan Amalan Ketua Hakim Syarie Sarawak, No. 5 Tahun 2006 - JKSS, "Etika & Peraturan Majlis Sulh" - JKSS, "Deraf Manual Kerja Sulh Tatacara Mal Syariah" - AAKHSS, No. 1 Tahun 2010 - Enakmen Tatacara Mal Mahkamah Syariah (Terengganu) 2001, "Kaedah-Kaedah Tatacara Mal (Sulh) (Terengganu)" - Portel E-Syariah, JKSM (2021) - Risalah kecil "Sulh" JKSM (2021) - Jabatan Kehakiman Syariah Negeri Sabah (2021) - Jabatan Kehakiman Syariah Negeri Sembilan (2021) - Jabatan Kehakiman Syariah Pahang (2021)

Adalah diharapkan perbincangan-perbincangan dan dapatan-dapatan yang diulas dalam artikel ini dapat memberi manfaat kepada semua pihak khususnya para akademik dan pengamal undang-undang Islam serta masyarakat awam secara umumnya. Ia juga bertujuan bagi memertabatkan institusi perundangan Islam dalam menjamin keadilan ditegakkan. Jelaslah bahawa peruntukan seksyen mengenai sulh ini adalah bertujuan mengawal kehidupan manusia selain menjamin kepada pihak yang terlibat dalam pertikaian.

Rujukan

- A. Ahmad *et. al* (2015), "Hak penyertaan kanak-kanak dalam prosiding sulh (mediasi) di Mahkamah Syariah", *Journal of Advanced Research Design*. Vol. 15, No. 1, 1-14.
- Abdul Kahar Syarifuddin (2015), *Efektivitas mediasi dalam perkara perceraian di Pengadilan Agama Baubau*. Skripsi Pascasarjana UIN Alauddin Makassar.
- Abdul Malik Abdul Karim Amrullah (Hamka) (1983), *Tafsir Al-Azhar*, Juzu' 4, Jakarta: Pustaka Panjimas.
- Arahan Amalan Ketua Hakim Syarie Sarawak (AAKHSS), No. 3 Tahun 2002, AAKHSS, No. 1 Tahun 2010, AAKHSS, No. 4 Tahun 2006, No. 5 Tahun 2006. Dipetik dari laman sesawang (www.syariah.sarawak.gov.my)
- Aseel al-Ramahi (2008), *Sulh: A Crucial Part of Islamic Arbitration*, <http://eprints.lse.ac.uk/24598/1/WPS2008>.
- Enakmen Tatacara Mal Mahkamah Syariah (Terengganu) 2001, "Kaedah-Kaedah Tatacara Mal (Sulh) (Terengganu)"
- Farah Nur Anggraeni (2013), *Tinjauan hukum Islam terhadap praktik mediasi dalam menanggulangi angka perceraian di Pengadilan Agama Wonosbo Tahun 2012*. Skripsi Fakultas Syari'ah dan Hukum. UIN Sunan Kalijaga Yogyakarta.
- Haliza A. Shukor, Hasnizam Hashim, & Intan Nadia Ghulam Khan (2012), "Krisis rumah tangga: punca-punca dan cara untuk mengatasinya menurut perspektif Syariah dan Akta Undang-undang Keluarga Islam (Wilayah Persekutuan) 1984", *Kajian Syariah dan Undang-undang Siri 4*. Vol. 4. 68-85.
- Hammad Mohamad Dahalan (2014), *Pengurusan sulh: Peranan, Pelaksanaan Dan keberkesanannya Oleh Pegawai Sulh*, <http://rmc.kuis.edu.my/irmic/wp-content/uploads/2014/12/081-PENGURUSAN-SULH.pdf>
- Hammad Mohamad Dahalan dan Mohamad Azhan Yahya (2016), "Perjanjian sulh di antara pihak-pihak bertikai di Mahkamah Syariah sebagai pilihan atau persetujuan yang perlu dipatuhi?", *Muzakarah Fiqh & International Fiqh Conference 2016*. 22 & 23 November 2016. Dipetik dari pautan: <http://conference.kuis.edu.my/mfifc/images/e-proceeding/2016/254-261-mfifc-2016.pdf>
- Hanis Wahed (2015), *Sulh: Its Application In Malaysia*, <http://iosrjournals.org>.
- Ibnu Manzur, Jamal Al-Din Muhammad Ibn Mukram, (1990). *Lisan al-'Arab*. Beirut: Dar Sadir.
- Jabatan Kehakiman Syariah Negeri Sabah (2021), "Pengenalalan kepada Sistem Sulh". Dipetik dari laman sesawang JKSNS di alamat: <http://sabah.jksm.gov.my/peranan-majlis-sulh/>
- Jabatan Kehakiman Syariah Negeri Sembilan (2021), "Sulh". Dipetik dari laman sesawang JKSNS di alamat: <https://jksns.ns.gov.my/en/perkhidmatan/sulh-mediation>
- Jabatan Kehakiman Syariah Pahang (2021), "Sulh". Dipetik dari laman sesawang JKSP di alamat: <https://jksp.pahang.gov.my/index.php/fungsi-jabatan-bahagian/>
- Majid Rahman dan Azlina Azizan (2021), *Di Sebalik Tabir Majlis Syura*. Shah Alam: Akademi NLP Malaysia Sdn. Bhd.
- Mohammaed Abu Nilmer. *A Framework For Nonviolence And Peace Building In Islam*, *Journal of Law and Religion*, Vol. 15, No. 1/2 (2000-2001), pp. 217-265, <http://www.jstor.org/stable>.
- Mohd Fuad Mohd Salleh dan Jamilah Othman (2015), *Peranan Pegawai Sulh Dalam Penyelesaian Konflik Keluarga Islam*, <http://www.academia.edu/2492485>.
- Mohd Norman Shah bin Mohd Yaziz (2008), *Pelaksanaan sulh dalam penyelesaian sengketa hadhanah (studi kasus di Mahkamah Syariah Wilayah Persekutuan)*. Skripsi Fakultas Syariah dan Hukum. UIN Syarif Hidayatullah, Jakarta.
- Mohd. Foad Sakdan (2005). *Pengurusan krisis*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Muhammad al-Raziyy Fakhr al-Din Ibn al-'Allamah Dhiya' al-Din 'Umar (1981), *Tafsir al-Fakhr al-Raziyy*, Jil. 30. T.tp: Dar al-Fikr.
- Muhammad Saifullah (2015), *Effektitas Mediasi Dalam Penyelesaian Perkara Perceraian Di Pengadilan Agama Jawa Tengah*, <http://journal.walisongo.ac.id/index.php/ahkam/article/vi>
- Nadia Murshida Abd Azzis dan Alias Azhar (2018), "Pendekatan mediasi dalam tuntutan hadanah: kajian di Mahkamah Tinggi Syariah Pulau Pinang", *International Journal of Law, Government and Communication*. Volume: 3 Issues: 9 [June, 2018] pp.36-45]
- Nora Abdul Hak (2008), *Role Of Conciliatory Committee And Hakam (Arbitrator): The Practice And Provisions Of The Islamic Family Law In Malaysia*, <http://www.lib.iium.edu.my>.
- Norjihan Ab Aziz & Nasima Hussin (2016). *Application of Mediation In Islamic Criminal Law*, <http://e-journal.um.edu.my/public/article-view>.

- Nur Khalidah Dahlan *et. al* (2017), “Kaedah penyelesaian pertikaian alternatif dari sudut Syariah di Malaysia”, *JONUS: Journal of Nusantara Studies* 2017, Vo. 2(1) 86-98
- Norsilawati binti Jamari (2017), Sesi Temubual 1, 25/5/2017
- Portel rasmi E-Syariah (2021), “Proses Pengendalian Majlis Sulh Di Mahkamah Syariah”. Dipetik dari laman sesawang di alamat: <http://www.esyariah.gov.my/portal/page/portal/Portal%20E-Syariah%20BM/Portal%20E-Syariah%20Arahan%20Amalan/Portal%20E-Syariah%20Sulh/Portal%20E-Syariah%20Pengendalian%20Sulh>
- Raihanah Abdullah (2009), *Penangguhan Kes Di Mahkamah Syariah: Cabaran Dan Penyelesaian*, <http://e-journal.um.edu.my/public/article-view>.
- Raihanah Azahari (2004), *Kaedah menyelesaikan Pertikaian Keluarga Dalam Masyarakat Melayu Zaman Pra dan Pasca Kolonial*, www.e-journal.um.edu.my/public/article-view.
- Raihanah Azahari (2006), *Modifikasi Teori Sulh Dalam Fiqh Klasik Berasaskan Data-Data KajianTerbaru*, http://www.myjurnal.my/filebank/published_article/24074/Article_9.PDF.
- Raihanah Azahari (2008). *Sulh Dalam Kes Kekeluargaan Islam*, Penerbit Universiti Malaya, Kuala Lumpur.
- Ramizah Wan Muhammad (2005). *Sulh Sebagai Alternatif Penyelesaian Kes di Mahkamah Syariah, dalam Kaedah Perundangan Bidang Kuasa dan Tatacara Mahkamah Syariah*, diedit oleh Tajul Aris Ahmad Bustami, Mohd Hisham Mohd Kamal, Farid Sufian Shuaib, 128. Ampang/Hulu Kelang: Dawama Sdn Bhd,
- Rusli Ahmad *et. al* (2014), *Conducting research in social sciences and management studies*. Kuching: RS Publishing House.
- Sa’odah Ahmad & Nora Abdul Hak (2010). *Family Mediation And Sulh: An Alternative Dispute Resolution In Malaysia*, <http://www.academia.edu/20817384>.
- Said Bouheraoua (2008), *Foundation of mediation in Islamic law and its contemporary application*. Dipetik daripada pautan laman sesawang di alamat: http://www.asiapacificmediationforum.org/resources/2008/11-_Said.pdf
- Sayid Qutb (1992), *Tafsir fi Zhilalil Qur’an*, Beirut: Darul-Syuruq.
- Sheikh Abdullah Basmeih (1992), *Tafsir Pimpinan Ar-Rahman Kepada Pengertian Al-Quran*, Cet. Ke 13, Kuala Lumpur: Darul Fikir.
- Sheikh Ghazali b Haji Abdul Rahman. 2000. “Sulh Dalam Perundangan Islam”, *Jurnal Undang-undang IKIM*. Vol. 4, No. 2, Julai-Disember 2000.
- Siti Noraini Binti Haji Mohd Ali & Zulkifli Hasan (2008), *Perlaksanaan Sulh dan keberkesanannya di Mahkamah Syariah Selangor*, <http://zulkiflihasan.files.wordpress.com/2008/07/sulh-di-mahkamah-syariah.pdf>.
- The Free Dictionary by Farlex (2021). Diakses di alamat sesawang: legal-dictionary.thefreedictionary.com
- Wahbah al-Zuayli (1990), *al-Fiqh al-Islamoi wa Adillatuh*. Dimashq: Dar al- Fikr.
- Wan Azimin Wan Adnan dan Ahmad Hidayat Buang (2019), “Pelaksanaan *Ulu* dalam kes melibatkan tuntutan hartanah orang-orang Islam di Mahkamah Syariah di Malaysia: tinjauan terhadap kajian lepas”, *Journal of Shariah Law Research (JSLR)*. Vol. 4 (1) 27-54.
- Zainul Rijal Abu Bakar (2011), *Sulh In The Malaysian Syariah Court*, <http://barcouncil.org.my/conference1>.